

Assoc. prof. Judit Váradi, PhD., egyetemi docens

Debreceni Egyetem
Zeneművészeti Kar (Hungary)

A zenepedagógia történeti dimenziója Magyarországon **The history dimension of the music pedagogy in Hungary**

Abstract

The formation of musical taste is considerably influenced by artistic education. The first written attestations to it in Hungary date back to 16th century. Examining the history of the institutions of musical training it can be stated that the first schools regarded the established European practice as a pattern to be followed. The aim of the paper is to contain information on the emergence of individual Hungarian musical culture and the conditions determining its formation. In the 19th century, musical education at primary level was strongly influenced by the social and political changes of the time. The system was reformed several times from private initiatives to complete nationalisation. Once the national network was formed, it began to play a prominent role not only in instruction but also in shaping musical tastes and raising the interest of those who had not been susceptible to music before.

Keywords: music education, musical life, history of music pedagogy

Absztrakt

A zenei ízlés kialakulását és formálását nagyban befolyásolja a művészeti nevelés, amelynek írásos adatait a 16. századtól kezdve találjuk meg Magyarországon. A zenei képzés intézményrendszerének kialakulását tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy az első iskolák a már kialakult európai oktatást tekintették mintának. A tanulmány célja az önálló magyar zeneélet kialakulását és a kibontakozására ható körülmények összefüggéseinek vizsgálata. A 19. században az alsófokú zeneoktatás kialakulására a kor társadalmi és politikai változásai jelentős hatással voltak. A rendszer a magánkezdeményezéstől az államosításig többször teljes átszervezésen ment keresztül. Az országos hálózat kialakulásának nagy szerepe volt az oktatás mellett nemcsak a közönség zenei ízlésformálásában, hanem abban is, hogy addig a zene iránt nem fogékony rétegek figyelmét is sikerült ráirányítani erre a területre.

Kulcsszavak: zeneoktatás, zenei élet, a zenepedagógia története

A kereszténység felvételével Magyarországon jelentősen változott a zenekultúra. A 12. századig a káptalani, plébániai és kolostori iskolák váltak a tudomány és a zene képviselőivé. A középkori magyar iskolákban a gyermekek akár napi 2-3 órát is énekelhettek az egyházi szertartásokon. A középkor világi zenei életének képviselői az énekmondók, akik a fejedelmi udvarokban és a nép körében is népszerűek voltak (Mezei 1999). A hangszerekről, hangszeres zenélésről sokáig csak másodlagos forrásokból tájékozódhatunk, mint alkalmi beszámolók, levelek, számlák, egyházi és városi rendelkezések, jegyzőkönyvek, végrendeletek, szótárak, amik a 14-15. században. A hangszeresek legelőkelőbb csoportja ebben a korban a trombitásoké és kürtösöké, akiket együtt emlegetnek a dobosokkal. Mátyás király udvarában a zene szintén a hatalom jelképeként jelenik meg, a zenészek díszes ruhája, jelmeze is a felvonulás fényét emeli. A városok meggazdagodásának eredményeképpen egyre több orgonát építettek. A hangszeresek előkelőbb rétegéhez sorolhatók az orgonisták, akik egyszemélyben többnyire orgonaépítők is. A 14–15. században a zenészek száma rohamosan nő az egész ország területén, függetlenül vidéktől és nyelvtől. Érdekes, hogy a hangszeresek nem egyenlően oszlottak szét az ország területén, a Dunától keletre a fúvósok arányszáma nagyobb, míg a Dunántúlon a vonósok és lantosok arányszáma növekszik (Engel et. al. 2017). A 15. századra az egész országban megtalálhatjuk a hangszeres zenészeket.

A falusi zenészek két fő zenélési alkalma a tánc és lakodalom volt, amelyet a népzene határozott meg (Rajeczky 1988). 16. századtól a zeneszerszámok említése meggyarapodik. A zenészfoglalkozásokat a családnevek is megörökítették, amelyek ekkor még nem örökölt, hanem foglalkozásjelölő volt: Dobos, Dudás, Gajdos, Hegedűs, Kobzos, Kürtös, Lantos, Sipos. A 14-16. század között alakult ki a gazdag népzenei szokáskultúra (lakodalmi, szerelmi, párosító), gyermekjátékok és szertartásos köszöntés (névnap). Ugyanakkor a zene a város hivatali életében is szerepet játszott, a felvonulások, beiktatások, hirdetések de a családi események elmaradhatatlan része (Mezei 1999). Divattá kezd válni a házizenélés, így a vagyonosabb polgárok és gyermekeik is tanultak hangszerjátékot. A kor kedvelt hangszere a klavikord (clavichord) lett. A 16. század elején említik először a cigány muzikusokat. A házi mulatságok zenészei a vonósok és lantosok. A királyi udvarok mecénási bőkezűségének köszönhetően a legkiválóbb külföldi muzikusok fordultak meg a lakomákon követve a korabeli európai zenei életet. Az 1630-as évekig alapvető törekvésként jelentkezett a külfölddel való kapcsolattartás és a korabeli zenei élet követése. Az 1630-as évektől, Rákóczi György korától kezdve előtérbe kerülnek a hazai muzikusok, akikről dokumentáció hiányában nagyon keveset tudunk. Ebben a korszakban élt Bakfark Bálint, aki magyarországi muzikusként

nemzetközi elismertségnek örvendett. Királyaink és fejedelmeink közül akkoriban többen maguk is játszottak hangszeren, ez az általános műveltség részének számított. A zene természetes módon hozzátartozott a hazai nemesi udvarok életéhez is.

Az udvari együttesek pontos létszámáról nincsenek források, de néhány udvarnál a zenészek száma közel harminc volt, akik évekig egy helyen szolgáltak. A kor jellemző zenészei a trombitások és ütösök, orgonisták, virginások, a különféle fafúvós hangszereken játszó zenészek az úgynevezett síposok, valamint a vonósok, énekesek és a lantos énekmondók (Váradi 2010). A 16-17. században a csaták mellett az udvarok mindennapjait is trombitaszignálok és dobosok irányították, a 8-12 trombitás, 1-2 üstdobost és több gyalogdobost az uralkodói udvartartás elengedhetetlen tartozékának tekintették.

Az egyházak a 16-17. század fordulójától egyre több városi iskolát tartottak fenn. A jezsuiták ének- és zenetanítást folytattak 1561-től Nagyszombaton, Győrben és Kassán (Király és Péter 1999). Magyarországon a 16. században működő latin iskolák énektanítása középkori hagyományt folytatott és az egyházi zenét tartotta meg a zenei műveltség alapjául. A 16. század közepén az egyszólamú népi zenei kultúra virágzásának eredményeként kibontakozott a magyar nyelvű énekirodalom. A históriás énekekben a dallam és szöveg elválaszthatatlan egységet alkotott. A kor legfontosabb nyomtatott forrásai Tinódi Lantos Sebestyén: *Cronica* és Bornemissza Péter *Énekeskönyve*. A 17. század első felében jelentősen megritkultak az írott kották, ami azt jelzi, hogy a református iskolákban a zenei írásbeliség hosszú időre kiszorult az oktatásból. A zenei alapfogalmak magyar meghatározását elsőként Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaediája* (Utrecht 1653) című kiadványában találhatjuk meg.

A világi műzenét játszó együtteseket a 17-18. században a főurak működtették. A 18. század végén kiemelkedett a magyar Helikon megteremtője Festetich György, aki pezsgő gazdasági, művészeti, tudományos életet teremt Keszthelyen. A példaértékű zenei életet sokan megpróbálták a saját udvarukban is követni. A 17. század zenéje elavulttá vált, az igényesség az alkalmi együttesek helyett életre hívta az állandó zenekarokat, amelyek munkáját karnagyok irányították. A pezsgő zenei élet hátránya, hogy ezek a koncertek többnyire zártkörűek voltak. A 18. század elejétől a tekintélyes vagyonnal rendelkező püspöki, érseki rezidenciák voltak az igényes műzene legfőbb mecénásai, zenei együttesek tartottak fenn, kottákat, hangszereket vásároltak.

A 17. században Bárdos Kornél (1990) fenntartó alapján kétféle gimnáziumot különböztetett meg. A református és unitárius iskolát, ahol az egyszólamú énekhez ragaszkodnak és az evangélikus, valamint a jezsuiták, piaristák által működtetett katolikus iskolák, ahol a többszólamú énekes oktatás mellett hangszeres képzés is folyt. A zenekarban

játszó diákok ellenszolgáltatásként természetbeni vagy pénzjuttatásban, ösztöndíjban részesültek. Az együttesek vezetője általában az iskolai énektanár volt. Az evangélikusoknál a zenei szolgálat az istentiszteleten való játék mellett temetésen való éneklés, ünnepeken, névnapok idején „kántálás” a városban. Ezekbe a gimnáziumokba a felvételnél előnyt jelentett a korábbi zenei tanulmány. A 18. században a megszorítások az evangélikus iskolák zenei életét is megnehezítették. A jezsuita iskolákban a zenélési alkalmakat az istentiszteletek ékesítése mellett a nagyobb ünnepeken előadott többszólamú, hangszerkíséretes misék, vesperások jelentették. Ilyenkor a város nagyszámú közönsége barokk, majd klasszikus stílusú műzenét hallhatott. A közönség körében nagyon népszerű volt a diákszínjátások előadása, amelyeket a zenekar közreműködésével énekes vagy hangszeres betétek színesítettek. A katolikus és evangélikus liturgia fejlett gyakorlatával szemben a református templomokban a 18. század első felében egyáltalán nem volt orgona. A református többségű városok (Debrecen, Patak, Pápa, Székelyudvarhely) zenei életét közvetve vagy közvetlenül a nagytekintélyű kollégiumok határozták meg, ahol a diákok később a megyei nemesség, a lelkészek, tanítók, kis-értelmiségiek népes taborát képezték, alakítva az ország kulturális köztudatát. A változásban nagy szerepe volt a debreceni professzornak, Maróthi Györgynek, aki 1731-től 1737-ig tanult Svájcban és az ottani tudományos élet, teológia megismerése mellett a zenei élet iránt is élénken érdeklődött. Nagy hatással volt rá a genfi zsoltárok négyszólamú előadásmódja, melyet a műveltebb réteg mellett még a falusi gyülekezettől is hallhatott. 1738-ban elnyerte a debreceni kollégiumban az ékesszólás és matematika tanszéket, ahol nagy lelkesedéssel próbálta meghonosítani a svájci tapasztalatokat. Amikor Maróthi diákjai a gyülekezettel ellentétben a kottának megfelelően leírt ritmusban éneklék a dallamot botrányszámba menő hangzavar alakul ki, a városi tanács jegyzőkönyvbe vétette, hogy a templomokban az ifjúság ne „kóták” szerint énekeljen (Csomasz Tóth 1978). Ez a szemlélet a városok nagyobb közösségének zenei életét is hátrányosan érintette. A városok vezetősége már a 17. századtól tilalmakkal és büntetéssel szabályozta a hangszeres és többszólamú zenét. A 18. század vége felé változik a zenészek megítélése és így a város polgárainak is lehetősége volt megismerkedni a korabeli európai zene szokásaival, zenealkalmaival (Dobszay 1984).

A zenei élet más-más szerepet töltött be az evangélikus vagy katolikus többségű városokban, más a református többségűekben, s a század végén új szint képvisel a felekezeti feltételektől elszakadó polgárvárosok autonóm zenei élete. A különböző fenntartó által alkalmazásban álló templomi zenészek istentiszteleti szolgálatukon túlmenően a nagy ünnepek állandó szereplői, a proaktívan közreműködnek a 18. század végén meginduló hangversenyéletben és a zenetanításban. Sőt találkozunk velük még olyan profán alkalmakkor is, mint a

katonabúcsúztatás, farsangi báli zenélés. A nagy városi ünnepeken alkalmilag felléptek az iskolai zenekarok, énekarok is. A régi szabad királyi városainkban alkalmazásban álltak toronyzenészek is, akiknek feladata az örököséhez kapcsolódó gyakori kürtjel, zöld libériás öltözetben naponta háromszori toronyzene, valamint miután a trombitálás mellett a harsona, oboa és hegedűjátékban is jártasak voltak, részt vettek az istentiszteleti zenén, az ünnepeken és verbuváláson is (Dobszay 1984). A 17. századi trombita-dob együttesek folytatásaként katonazenekarok is működtek, akik fő tevékenységük szerint a katonai felvonulásokon szolgáltak akár más városokban is, de szintén részt vettek az istentiszteleten és más ünnepi alkalmakon is. Sárosi (1971) már ekkor említi a cigányzenészeket, akik egyre nagyobb szerephez jutnak. Az 1782. évi statisztika szerint számszerűen 1582 cigánymuzsikust bizonyít, hogy a népcsoportban ez a legnépszerűbb foglalkozás. A városok legszélesebb zenélő rétege a városlakók sokaságát alkotó polgárok, kézművesek, diákok és parasztok, akik az egyszólamú énekek mellett a hegedűvel kísért zenés mulatozásokat részesítették előnyben. A 18. század Magyarországon a zenei intézményrendszer újjáépítésének az időszaka. A korszak zenei ízlésének sokfélesége a különböző társadalmi rétegek eltérő zenei műveltségéből ered (Sas 1999). A többszólamú műzene kedvelői a főnemesek, valamint a városi polgárok és a köznemesség műveltebb képviselői és az egyházak. A középosztály szélesebb rétege, a kis- és középosztály, valamint a mezővárosi polgárság a népzenehez közelebb álló egyszólamúságot preferálta. Az egyházaktól független első városi zeneiskolát 1775-ben Franz Riegler alapította Pozsonyban, ő adta ki az első klavír-iskolát 1779-ben. A Ratio Educationis (1777) után több nemzeti iskolában szerveztek zenei „tanfolyamokat”, azaz zeneiskolákat. Gróf Festetics György Anton Stadlert kérte fel magánzeneiskola szervezésére Keszthelyen. Az egyház zenei élete mellett a zenés színházi előadások kiemelt szerepet játszottak a zenei élet és a hangversenyek kialakulásában. A közönség a cselekmény történései közben meghallgatta a nyitányt, a balettbetétet, a dalokat, áriákat. A vándortársulatok egyre több hivatásos zenészt alkalmaztak, az egyes felvonások között már önálló hangszeres számokat játszottak, amelyeket már a hangversenyek előfutáraként értelmezhetünk. A zene a különböző rendezvények háttér kíséretéből, alkalmazott jellegéből kitörve kezdte magára vonni a figyelmet az önmagáért való zenehallgatási alkalmakkal. Az intenzív zeneélet hatása, hogy odavonzotta és ugyanakkor kinevelte a nagy zenész egyéniségeket, akik előadók, tanárok, karnagyok és zeneszerzők is egyszemélyben. A nyilvános koncertek közreműködői az utazó virtuózok, a városi zenészek, színházi muzsikuskok és a helyi templom zenészei. A város által alkalmazott zenészek feladatköre az egyes város sajátosságaihoz alkalmazkodva változott. Már kevés volt, ha csak egy hangszeren játszottak, így a trombitásoknak a többi fúvós hangszer mellett a vonós

hangszereket is meg kellett szólaltatniuk, így viszont nem vehették fel a versenyt azokkal, akik csak egy hangszeren játszottak. A főúri együttesek zártkörű koncertje mellett néhány város zeneegylete is rendezett koncertet Nagyszébenben 1753-ban a Musik-Gesellschaft, Brassóban 1767-ben. A 18. század végén sorra megalakultak a nagyobb városokban a színtársulatok (Pozsony Pest, Kolozsvár, Miskolc, Kecskemét, Komárom). A művészi zene előadása a 18. századtól kezdett önálló életre kelni, amikor megszólaltatása már nem kapcsolódott egyéb tevékenységhez. Magyarországon 1787-től tartottak nyilvános koncertet, úgynevezett muzsikai, vagy muzsikális akadémiákat, aminek helyszíne többnyire a színház volt. A színész és énekes szerepe ebben az időszakban még nem válik ketté. Kolozsváron 1807 és 1814 között a társulat húsz operát, énekes játékot és tíz balettet mutatott be (Dobszay 1984). Az arisztokraták és a polgárok körében egyre divatosabbá vált a házimuzsikálás, az amatőr zenészek zeneszerzéssel is próbálkoztak. Kolozsvárott a Muzsikai Egyesület 1819-ben Conservatorium néven zeneiskolát nyitott, melynek programja nyomtatásban is megjelent (Sas 1999). A nagyobb együttesre írt zeneműveket (szimfóniák, versenyművek) a főúri udvarokban játszották.

A magyar pedagógia történetében jelentős esemény, hogy 1828-ban megnyílt az első óvoda Brunszvik Teréz irányításával. Óvodái „*kisgyermek iskolák*” voltak, ezért nevezte őket „*oskolák*”-nak. Az oktatás nagy súlyt kapott bennük, többek között írást, olvasást, hittant oktattak. Jelentős szerepe volt az éneklésnek, erkölcsi tanulságokat megfogalmazó dalokat tanítottak a gyermeknek német nyelven, amely az oktatás nyelve volt.

Bezerédj Amália 1836-ban a Tolna megyei Hidjapusztán egy présházat átalakítva alapított óvoda-iskolát a parasztyermek számára, ahol ő maga tanított. Elsőként foglalkozott az irodalomban a gyermekvilággal, műveit magyarul írta. Több könyvét kiadták, például az álnéven megjelentetett *A Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből* c. gyűjteményes kötetét. Leghíresebb, legnagyobb hatású munkája az 1836-ban Pesten megjelent könyve, melyet lányának írt *Flóri könyve* címmel. A mű alcíme *Sok szép képekkel, földrajzokkal és muzsika melléklettel*, mely az első magyar nyelvű verses, képes, kottás daloskönyv volt. A kötet 25 magyar nyelvű dallamot tartalmaz (Szabó 1989).

Az 1828-ban Egerben alapított római katolikus Tanítóképezde tanítási nyelve szintén magyar volt. Programjában nagyon fontos szerepet töltött be a zene. A kétéves tanfolyam órateve szerint a növendékek délelőtt és délután 2-2 zeneórán vettek részt. Ezekben az órákon a következő tantárgyakat oktatták: orgona, gregoriánus, egyházi népének.

A 19. század elejétől gyarapodott a magán-zenetanárok száma, akik tanári tevékenységük mellett zeneszerzéssel is foglalkoztak. Az 1840-es évek második felét jelöli meg

Ábrányi Kornél a magyar szellemi élet fellendülésének első korszakaként. A zeneművek terjesztése érdekében megjelentek vidéken is a kiadók, Pesten zenekereskedések nyíltak, 1836-ban indította kiadóját Rózsavölgyi Gyula, fellendült a hangszergyártás, megjelentek az első zenekritikák. A hivatásos zenészek többnyire külföldről érkeztek, de egyre többen választották a magyar nemesi osztály tagjai közül is a zeneművészeti pályát. A század első felében a hangversenyeken még nem volt éles határ a hivatásos és a műkedvelő muzsikusközött. Híres rendezvénysorozat volt 1830-35 között a Hangászati multságok, amelyen a szimfonikus és kamarazenei művek mellett magyar nótát és tánczenét is játszottak. Vidéken sorra alakultak a hangászegyletek, zenei társaságok, zeneegyletek. A hangversenyélet szervezése mellett tevékenységük sokoldalú volt, közös éneklésre, közös zenélésre toboroztak muzsikusokat, zenét oktattak és kottakiadással is foglalkoztak.

Az énektanítás jelentőségét hangsúlyozta az 1840-ben megjelent népiskolai törvénytervezet, amely a tantárgyak között említi a következőt: hangászat, különösen éneklés és orgonálás. Az esztergomi képezde tanára, Majer István 1849-ben benyújtott reform gondolataiban így ír a zenetanításról: „*Népiskolában az ének általjában szükséges, tehát a tanítónak kell hozzá értenie; s hogy zene, kivált hegedű vagy zongora kíséret mellett könnyebb és biztosabban lehet az éneket vezetni, azt minden ügyértő bizonyítja [...] Kell az éneklést és zenét tanítani neveléstani és életbiztosítási tekintetből: mert ez sokoldalúvá képezi az embert; érzelmeit nemesíti; s különösen a vallásos érzést fölfokozza; az ízlést műveli, pedig a képezdének mindezekre nagy gondjának kell lennie; kell azért is, mert a zene és ének – értetődően, hogy egyházi énekek mellett egyéb erkölcsös és nemzeti dalokra is figyelmet kell fordítani – a társas élet ártatlan örömeit neveli, pedig a nevelés ügyével foglalkozónak gondja legyen az ifjúságnak fölépülésére, fölvidítésára is*”(Majer 1848, p. 61).

A Pest-budai Hangászegylet 1840-ben Liszt Ferenc jótékonyági koncertjének bevételének támogatásából énekiskolát alapított. A fokozatosan bővülő hangszeres képzés eredményeként a kezdeti 73-as létszám tíz év alatt 253-ra emelkedett (Domokos 2000). Az intézmény 1867-ben vette fel a Nemzeti Zenede nevet. A zenei élet az 1848-as szabadságharc után 1850-es években kezdett ismét feléledni. A nemzeti összetartozás érzését erősítette a dalárdák megalakulása, amely a polgárság fontos találkozási helye volt. 1867-ben Aradon megalapították az Országos Daláregyesületet, amelynek Erkel Ferencet választották karnagyául. Szintén Erkel vezetésével 1853-ban a Nemzeti Színház zenekarának tagjaiból létrejött a Budapesti Filharmóniai Társaság. A Kiegyezés évéig, 1867-ig minden hangversenyüket a rendőrséggel kellett engedélyeztetni. A zenei élet szervezett összefogásáért Ábrányi Kornél 1860-ban megjelentette a Zenészeti Lapok folyóiratot Mosonyi Mihály és

Reményi Ede együttműködésével. A zenei oktatás és műveltség érdekében a hetenként megjelenő számok a kritikák és műelemzések mellett általános zeneelméletet és illusztrált zenetörténetet közöltek, valamint negyedévente a zongorázni tanulóknak kottamellékletet is közöltek. 1861-ben Erkel Ferenc Bánk bán című operájának premierje volt a legnagyobb esemény a magyar zenei életben. A 19. században az egyházi zene is magas színvonalat képviselt jól képzett hangszeres zenészek, orgonisták és karnagyok közreműködésével. 1856-ban a magyar egyházzene kiemelt eseménye volt Liszt Ferenc Esztergomi miséjének bemutatója. A Filharmóniai Társaság után a Budai Ének- és Zeneakadémia volt, amelynek elnevezésében az akadémia a hangversenyek szervezésére utalt. A magas és a tömegkultúra közötti hidat a férfikari dalármozgalom alkotta, amelyek országos találkozóit több ezer résztvevőt vonzottak (Gombos 2001).

A 19. század második felére a hangversenyek szervezésében a polgári kezdeményezések kerültek előtérbe. A több tagozatos színházak mellett hangversenyt rendeztek bálteremben, szállodában, vagy bármilyen intézmény nagyobb termében. Kiemelt koncerthelyszín volt a Pesti Vigadó, amelynek célközönsége a polgári réteg volt, és a Nemzeti Múzeummal együtt alkalmas volt a nagyzenekari koncertek megrendezésére. Az első funkcionálisan is hangversenyterem 1907-ben a Zeneakadémia új épületének nagy terme volt.

A 19. század műsorpolitikája teljesen eltért a ma megszokottól, a különböző műfajú zeneszámok vagy tételek között versekkel, felolvasásokkal színesítették a műsort. A professzionális és amatőr zenészek közös koncertjét általában reggelig tartó táncmulatság zárta. A társasági élet fontos eseménye volt a házimuzsikálás és a szalonok zenei rendezvénye. A zongora a polgári szabadidő-kultúra szimbolikus hangszerévé vált.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a zenei életet és a zenei nevelés helyzetét minden időszakban befolyásolta az egyházi és a világi hatalom. A 20. század politikai változásai nemcsak a társadalomban, hanem az élet minden területén is változást hozott, amely érintette mind a zenei intézményhálózat működését és a hangversenyélet alakulását.

Bibliography

1. APÁCZAI CSERE J. 1995. Magyar Encyclopaedia (Utrecht, 1653) In: *A magyarok krónikája*. Glatz Ferenc (szerk.) Budapest. Officina Nova.
2. BORNEMISSZA P. 1996. Énekeskönyv (Detrekő 1632) in: *Pannon enciklopédia. Magyar nyelv és irodalom*. Sipos Lajos (szerk.) Budapest. Dunakanyar 2000.
3. CSOMASZ TÓTH K. 1978. *Maróthi György és a Kollégiumi Zene*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
4. DOBSZAY L. 1984. *Magyar zenetörténet*. Gondolat Kiadó. Budapest.
5. DOMOKOS Zs. 2000. Hangversenyélet, zeneoktatás az 1840-es években in: *Magyar Kódex IV*. Szentpéteri József (szerk.).
6. ENGEL P., KRISTÓ Gy., KUBINYI A., 2017. *Magyarország története*. Osiris Kiadó és Szolgáltató Kft.
7. GOMBOS L. 2001. Zenei élet a Kiegyezés után In: *Magyar Kódex IV*. : Szentpéteri József (szerk.)
8. KIRÁLY P., PAPP Á. 1999. Zenetörténet in: Szentpéteri József (szerk.) *Magyar Kódex III*.
9. MAJER I. 1848. *A Magyar Képezdek Reformja* (Esztergom: Beimel József nyomdájában) 61. o.
10. *Magyarország Zenetörténete I-II*. Bárdos K. (szerk.) (1990):. Akadémiai Kiadó.
11. MEZEI J. 1999. Zenetörténet In: *Magyar Kódex I-II*. Szentpéteri József (szerk.)
12. RAJECZKY B. 1988. *Magyarország zenetörténete I*. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest.
13. SÁROSI B. 1971. *Cigányzene*. Gondolat. Budapest.
14. SAS Á. 1999. Műzenei kultúra In: *Magyar Kódex III*. Szentpéteri József (szerk.)
15. SZABÓ H. 1989. *A magyar énektanítás kálváriája*. (megjelent az Eötvös József alapítvány támogatásával.) Budapest. Magyar Tudományos Akadémia Soksorozító.
16. TINÓDI LANTOS S. 1993. Cronica. Kolozsvár, 1554 In: *Pannon Enciklopédia. A magyarság kézikönyve*. Halmos Ferenc (szerk.) Budapest. Pannon Könyvkiadó.
17. VÁRADI J. 2010. *Hogyan neveljünk értő közönséget a komolyzenének*. PhD disszertáció, University of Jyväskylä.
18. VÁRADI J. 2014. *A zenei nevelés gyökerei*. Parlando. 3/14.

Contact:

Assoc. prof. Váradi Judit PhD., egyetemi docens
Debreceni Egyetem Zeneművészeti Kar
judit.varadi.06@gmail.com